

Nagy Péter Tibor

A „fasizmus áldozata lett”*

A „fasizmus áldozata lett” – ez a szófordulat igen gyakori a pártállam-kori kézikönyvekben. Arról a sajátos jelenségről van szó, hogy részben a felekezeti háttér iránti intézményesített vakságnak, részben pedig az antiszemitizmustól való félelemnek köszönhetően az adott írásban bemutatott személylyel, személyekkel kapcsolatban nem kívántak beszélni arról, hogy az illető zsidó, vagy „zsidó származású” volt. A halál okáról viszont – különösen, ha nem túl magas életkorban következett be – mindenképpen említést kellett tenni. Az életrajzokban szereplők legnagyobb részével kapcsolatban egyszerűen nem lehetett megfelelő olyan ígét találni, ami az adott személy aktivitására utalt volna. A fasizmus áldozatainak nagyrésze nem vett részt antifasiszta összesküvésben, nem harcolt a fasiszták ellen, még csak azt sem lehet róla mondani, hogy valamely személyes ellensége meggyilkolta: a fasizmus áldozatainak legnagyobb részét a magyar és német állam intézményesített módon gyilkolta meg. Ennek a morálisan feldolgozatlan társadalmi és állami aktivitásnak a leírásánál a passzív szerkezet – „a fasizmus áldozata lett” – békésebbnek, azaz konfliktusmentesebbnek bizonyult.

Ma már a zsidóság megnevezésével kapcsolatos kimondatlan „tilalomnak” vége, de a holokauszttal kapcsolatos beszédet természetesen ma is láthatatlan szabályok, hangsúlyok irányítják.

A holokauszt áldozatairól szóló közbeszéd alapvetően négy hangsúlyú.

Az egyik hangsúly a nagyságrendre helyeződik: arra, hogy egyetlen magyar nemzedék sincsen, amelynek tagjai közül ennyi embert öltek volna meg. Ez a szám kiegészül a teljes lakosság veszteségét jelző százalékszámokkal, melyek – a tatárjárás demográfiai hatását leszámítva – egyedülállóak, csoportspecifikusan pedig *teljesen* egyedülállóak, egyetlen felekezeti vagy etnikai csoportja sincs a magyar történelemnek, mely olyan arányban gyilkoltatott volna meg, mint 1944-ben a magyar zsidóság.

A másik hangsúly (ez elsősorban az emlékezetkultúra által mozgósított fényképanyaggal dokumentálható) e meggyilkoltak demográfiai összeté-

telén van – épp egy az „áldozatisággal” foglalkozó konferencián érdemes rámutatnunk, hogy az emberi psziché valamiképpen ártatlanabbnak érzi a gyerekeket, öregeket, nőket, mint az életerős férfiakat. Mintha valamiképpen alkalmazkodna tudatunk a „zsidók ellen viselt háború” náci fogalmához – mely háborúban a gyerekek, öregek, nők még potenciálisan sem lehetnek „katonák”, őket tehát még inkább ártatlannak, még inkább áldozatnak érzi e narratíva, mint az egyébként szintén civilként meggyilkolt, tehát „normál háborús áldozatnak” nem nevezhető férfiakat.

A harmadik hangsúly egy-egy személy halálán van, akit elég sokan ismernek ahhoz, hogy megjelenítse a holokauszt pusztítását. Ilyen áldozat például Radnóti Miklós.

A negyedik megközelítésmód abból indul ki, hogy míg a több százezer halál érzelmileg felfoghatatlan, egy-egy egyén halála felfogható, de épp azért, mert ikonikus óriásról van szó, személyesen sok ember számára nem átélhető. A negyedik megközelítés tehát a felfogható, átélhető méretű csoportvesztésekre vonatkozik: a könyvkiadás tanúsága szerint névlistákkal, életrajzgyűjteményekkel adózva a meggyilkolt írók, színészek, ügyvédek, orvosok emlékének. De a botlatókövek, emléktáblákra vésett nevek is az emlékezetkultúra ezen ágához tartoznak, egy-egy ház lakói, egy város lakói talán egyszer, ha a kormányzat és a hivatalos média urai nem húzzák majd ellenkező irányba az emlékezetpolitikát, saját bűnüként élhetik meg, hogy annyi kolléga és annyi szomszéd erőszakos halálában voltak tettesek, bűnsegédek, haszonélvezők, bűnpártolók – vagy épp csak (s ez mindannyiunkat, az események után évtizedekkel születetteket is személyesen megszólít), a bűnbevallástól ódzkodókkal szemben, gyáva konfliktuskerülésből toleránsak.

Jelen előadás az emlékezetkultúra eme utolsó-nak említett vonalához kíván hozzájárulni, azzal a sajátos paradoxonnal, hogy a nevesíthető, egyéni veszteségként felfogható áldozatokról – a történet-szociológusi szakma szabályai szerint – mégis nevek nélkül, *számszerűsített* csoportként beszél.

* Elhangzott az *Áldozat* című szimpóziumon, WJLF 2015. május 1–2–3.

Amit előadásunkban bizonyítani szeretnénk: a holokauszt sosem látott mértékben pusztította a magyar elitet. Ellentétben a történelem más háborúival, mely az eliteket az átlagnál *kisebb* mértékben pusztította, 1944–1945 pusztítása éppen ellenkező természetű.

Az egyszerűség kedvéért az elitet definiáljuk ún. reputációs elitként: azok az elittagok, akik az 1993–2004-ben megjelent, az Akadémiai Kiadó majd a Magyar Nagylexikon Kiadó által gondozott, de végig a magyar tudományos műveltségi standardként elismert *Magyar Nagylexikonban* önálló címszót kaptak. Az 1901 és 1960 között meghalt elittagok száma 1840 fő. Persze – mint minden lexikonban –, ahogy közeledünk napjainkhoz, a lexikonszerkesztők szemében több személy tűnik fontosnak, így az időszak első felében 700-an, a második felében 1140-en haltak meg, az utolsó évtizedben 2,2-szer annyian, mint az elsőben. E folyamatos növekedés miatt a világháborús évek elhalálzásait nem is az átlaghoz, hanem az utolsó békeévekhez fogjuk hasonlítani.

A második világháború és a holokauszt sajátosságának statisztikai megragadása céljából tegyük egy rövid kitérőt az első világháború korába!

1911–1913-ban, azokban az években, amikor semmiféle háború nem volt, évi átlagban 22,3 elittag halt meg, 1915–1917-ben, azokban az években tehát, amikor dúlt a háború, de forradalmi eseményekre nem került sor, 24 volt az átlag. A háború tehát 107,6%-ra növelte az elittagok elhalálzásának valószínűségét, de ez még kisebb különbség, mint amekkorának látszik, hiszen a század első évtizedében évenként átlag 101,3 % -ra „növekszik” a halálozások száma, ennyi tudható be tehát annak az effektusnak, hogy ahogy közeledünk a lexikon kiadásának idejéhez, az emberek egyre fontosabbnak tűnnek. Az első világháború tehát mindössze 3%-os növekedést okozott a lexikonelit mortalitásában.

A forradalmi és ellenforradalmi események, illetve az első világháborút követő európai spanyolinfluenza-járvány éveiben (1918–1920-ban) évi 34,3-ra nőtt a halottak száma, azaz a háborús évek 153,7%-ára ugrik a szám. (Egyébként 49-es értékkel maga 1919, azaz a vörös és fehérterror éve vezet.)

A háború előtti halálzásai átlagéletkor 65,7 év volt, a háború alatti 66,2 re nőtt, míg a forradalmi-ellenforradalmi periódusban 63,2 re csökkent, ez is megerősíti, hogy nem elsősorban a háborúval kapcsolatos az 1915–1917-es elhalálzás. (Ismeretes, hogy az első világháborúban nem került sor magyarországi városok ostromára, nem volt még légibombázás, idős embereket nem vittek el katonának stb.)

Az első világháború, mint nemzetközi háború kisebb, a forradalom és ellenforradalom, mint polgárháború nagyobb elitpusztító hatását, a kétféle kockázat eltérőségét logikailag is beláthatjuk. Az elitbe kerüléshez – talán a sportelit kivételével – több évtizedes pályafutás kell, az előrehaladottabb korúakat a behívások már sokkal kevésbé érintették. Az elittagok társadalmi szerepének nyilvánosan elismert fontossága, illetve az erre nem nyilvánosan használt kapcsolati tőkék erőssége nemzedéktársaik átlagához képest nagyobb valószínűséggel vezetett a katonai szolgálat alóli felmentéshez, illetve – ha ez nem sikerült – kedvezőbb hátszói beosztásokhoz. A fronton is nagyobb eséllyel lehetett túlélni tisztként, mint közlegényként és altisztként, s az elittagok, mint érettségizett emberek tiszti beosztást kaptak.

Ha viszont a „polgárháborús hónapokra” fordítjuk a figyelmünket, az elhalálzásai – azaz meggyilkoltatásai – valószínűség logikailag megnő. Az elittagok egyrésze épp azért elittag, mert a dualizmus végére évtizedes karrierrel kiemelkedő közigazgatási, politikai szerephez jutott, s ez növelte annak valószínűségét, hogy spontán vagy szervezett forradalmi terror áldozatává váljon. Más – nem politikai szférában híressé vált – elittagok társadalmi pozíciója, tekintélye, ismertsége növelte annak valószínűségét, hogy forradalmi és ellenforradalmi időkben – a régi elitek helyére lépve – helyi vagy országos vezető pozíciókra tegyenek szert, s ekképpen az ellentábor célkeresztjébe kerüljenek. Mi több: vezető pozíció nélkül is, mint „közismert emberek” alkalmasabbnak tűntek arra, hogy túsul ejtésükkel, meggyilkolásukkal a vörös ill. fehérterror aktivistái elrettentő hatást fejthessenek ki a lakosságra.

Végezetül azt sem szabad elfelejteni, hogy vannak olyanok, akik munkásságuk súlya révén vélhetően kimaradnának egy általános lexikonból – de éppen áldozattá válásuk, meggyilkoltatásuk speciális körülményei, illetve a haláluk körülményeiről kialakult társadalmi diskurzus teszi őket olyan fontos személlyé, hogy helyet kapjanak a lexikonban. Ilyenek például a Somogyi–Bacsó-gyilkosság áldozatai.

Témánk szempontjából – akár helyes a fenti gondolatmenet, akár nem – az a fontos, hogy az első világháború jelentős – a hadkötelesek tíz százalékát megközelítő – vesztesége az elitben alig hagyott nyomot.

Hipotézisem az volt, hogy teljesen más lesz a helyzet a második világháborús években. Úgy gondoltam, hogy az első világháborúval ellentétben, amely nem járt együtt – az irányított gazdaság kiépülését leszámítva – belpolitikai fordulattal, tehát nem „jelölt ki” olyan

elitreszlegeket, akiket bárkinek is oka vagy módja lett volna megölni, az 1940-es években, a háborúba lépéssel közel egy időben bekövetkező belpolitikai folyamatok megnövelik az elit halandóságát, növelik a meggyilkoltatás kockázatát. Legalább három belpolitikai tényezőtől vártam ilyen hatást: az egyik a honvédelmi törvény és azok a személyi és eljárásbeli változások, melyek a magyar közigazgatást 1940 után jellemezték: ezek tudniillik megnövelték annak valószínűségét, hogy a politikai ellenfeleket katonai behívóval kapcsolják ki a magyar közéletből. A másik tényező a terület-visszacsatolás volt, mely megnövelte annak valószínűségét, hogy a Romániától, Csehszlovákiától elcsatolt területek helyi elitjeivel konfliktusokba kerüljön sor. A harmadik ilyen tényező pedig a zsidó munkaszolgálatos századok felállítása volt, melyek átlagon felüli veszteségei az elit növekvő veszteségeit tették hipotetizálhatóvá.

A hipotézis első pillantásra tévesnek bizonyult. 1938–1940-ben, amikor Magyarország nem állt háborúban, évi átlagban 35 elittag halt meg. Az 1942–43-as évben, amikor Magyarország már hadban állt, az éves veszteség 31 elittagra csökkent! Tehát a második világháború első éveit épp annyira kímélik az elitet, mint az első világháború éveit.

Ehhez képest az 1944-es évben az elit vesztesége 82 fő, két és félszer magasabb, mint az előző éveké! 1944-ben persze túl sok minden történt, érdemes tehát az évet szakaszokra bontani. A német megszállás előtti halandóság 2,6-szorosa a normálisnak, a német megszállás utáni időszak, tehát a Horthy-korszak utolsó hónapjaié 2,2-szerese, a nyilas korszak első (tehát még Budapestet is ellenőrzése alatt tartó) hónapjaié 5,7-szerese.

Az 1945-ös évben az elit vesztesége 90 fő – ez már nyilvánvalóan kettőszeres az európai háború vége előtt és után elhaltakra, bár például a táborok felszabadulása után a legyengült és beteg emberek halálvesztésének valószínűsége nyilvánvalóan nagyobb, mint ami egy normális, mondjuk 1938-as, 1947-es békeévtől várható. Mindenesetre az 1945-ös év első harmadára – amíg tehát az európai háború tartott – 1945 halottjainak kétharmada esik. Utolsó harmadára pedig 1945 halottjainak alig 15 %-a esik. Így ezekben a hónapokban már nem halnak meg többen, mint egy békeév utolsó harmadában.

Az 1946-os év is kiemelkedő még 59 halálesetével, amely számot elsősorban a háborús bűnösök pereiben született halálos ítéletek végrehajtása magyarázza. (Itt zömében olyan személyekről van szó, például miniszterekről, akik a lexikonszerkesztőségek általános válogatási elvei miatt kerültek be, tehát nem kifejezetten haláluk emelte őket az elitbe.

Aki alacsonyabb rangú személy volt, s pusztán rendkívüli kegyetlensége tette halálos ítéletre érdemessé, önmagában a háborús bűnösség jogcímén nem került a lexikonba.)

Az ezt követő évtizedben ismét 22 és 40 közé csökken a halottak száma, a hároméves átlagok 30 körül mozognak.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy maga a második világháború – az első világháborúhoz hasonlóan – alig pusztítja az elitet: a jelentős elitpusztulást azt 1944-es év hozza meg. Az az év, amit nem pusztán a háború, hanem alapvető belpolitikai átalakulás jellemez.

Több hipotézisünk is lehet arra, hogy mi a kiemelkedő 1944-es és 1945-ös halálozás oka: ilyenek a német megszállást követő vidéki deportálások, az október 15-ét követő nyilasterror, Budapest ostroma, néhány neves (vagy éppen ennek révén ismertté vált) személy halálbüntetéssel megtorolt ellenállása, a Magyarországon harcoló, majd Németország felé visszavonuló csapatok katonai veszteségei, esetleg a lakosság és a szovjet hadsereg tagjainak nem tervezett, de halállal végződő konfliktusai.

A halálvesztés tényezőik specifikálásához célszerű a zsidó és nem zsidó elittagok statisztikailag elfogadható mértékben megbízható szétválasztása.

A 30-as, 40-es években elhaltak közül leválasztjuk azokat, akiket saját koruk is elitként ismert fel – ezt azzal objektíváljuk, hogy azok tartoznak ide, akik nemcsak a *Magyar Nagylexikonban*, de a *Révai Lexikon* 1935-ös pótkötetében is szerepelnek. Mint-hogy az 1929-es *Zsidó Lexikon* bővebb merítésű, mint a *Révai Lexikon*, abból indulhatunk ki, hogy akit a *Révai Lexikon* „lát”, de a *Zsidó Lexikon* nem lát, azt nagy statisztikai valószínűséggel zsidótörvények által nem érintettnek tarthatjuk. Természetesen ezzel a módszerrel a fiatalabb zsidó értelmiség eltűnik a szemünk elől, hiszen az 1910 után születettek 1929-re még bizonyosan nem mutattak kellő társadalmi aktivitást ahhoz, hogy a *Zsidó Lexikonba* bekerüljenek, viszont a fiatal tehetségek iránt érzékeny *Révai Lexikon* ingerküszöbét 1935-re már elérhették. Tehát – legalábbis a fiatalabbak vonatkozásában – a *Révai Lexikon/Zsidó Lexikon* kombinációja alapján végzett becslés a zsidók számát az 1938–1945 közötti halottak között némiképp alábecsüli. Természetesen másféle adatok is dokumentálhatják, hogy az elhalt személy zsidónak tekinthető, például az, hogy az illető szerepel a „magyar könyvgyűjtést” – konkrétan a nyilas kultúrpolitika könyvtári selejtezéseit előkészítő – Kolosváry-Borcsa-féle szerző listában. Ezt a forrást azonban csak később kapcsoljuk be az elemzésbe, hiszen a nyers számok vonatkozásában mindenképpen torzítana,

hogy az elhalt személy olyan területen mutatott-e kiválóságot, amihez könyvírás aktivitás tartozhatott.

A globális számokat tehát a *Révai/Zsidó Lexikon* kettős forrás alapján mérlegelve: az 1938–40-es békeévek átlagában a meghaló elittagok 19% a zsidó. Ez nagyságrendileg megfelel annak a ténynek, hogy az elitben 20 %-nyi zsidóval számolhatunk, különösen abban a generációban, amely még 1920, azaz a numerus clausus előtt végezhetett egyetemet.

Az 1941-es évet egyelőre kihagyjuk a számításból, hiszen naptárilag – Magyarország háborús részvétele szempontjából – félig békés, félig háborús évnak tekinthető. (Ez azzal a veszteséggel jár, hogy Kamenyec-Podolszkij például kikerül látóterünkől.)

Az 1942-ben elhaltak 33,3, az 1943-ban meghaltak 30,7 %-a zsidó. Az 1942-es és 1943-as évben a zsidó áldozatok aránya több mint másfélszerese annak, mint amit a békeévek alapján, azaz az elitben játszott zsidó szerep alapján valószínűsíthetnénk. *Ez a veszteségnövekedés már annak tudható be, hogy a munkaszolgálat megkezdő pusztító hatását az elitben is.* Itt persze a normál háborús hatás és a diszkriminációs hatás egymást felerősíti: ugyanis a normál háborús hatásként a nem zsidó elitek tagjai – az első világháborúban megfigyelt helyzethez hasonlóan – tisztként szolgálva, hátszói szolgálatot szerezve stb. kisebb eséllyel lettek a háború áldozatai, mint a közkatona. A diszkriminációs törvényeknek megfelelően a munkaszolgálatosok – s köztük a zsidó elittagok is – a közkatonaénál nagyobb eséllyel váltak áldozattá. Ez tehát növeli a zsidó és nem zsidó elittagok halálzási kockázata közötti különbséget.

Mi több, a hadseregpszichológiában megfigyelt jelenség, hogy a fizikai fáradalmakhoz nem szokott iskolázott emberekre rosszabbul hatnak a katonai élet megpróbáltatásai, csak felerősödik azzal, hogy ezeket az iskolázott embereket kiszolgáltatták a náluk iskolázatlanabb, s otthon valószínűleg szegényebb keretlegényeknek.

Már a második világháború első éveiről láthatjuk tehát, hogy a „háborús áldozatok” nem a háború „normális” módján, azaz az ellenséggel vívott harcban következtek be, hanem specifikus módon: az 1942–43-as év áldozatai döntően a magyar kormányzat és katonai vezetés magyar polgárok ellen viselt háborújának lettek áldozatai. Haláluk nem demográfiai, hadtörténeti, hanem kriminológiai tény: megölték őket.

1944-ben 51,9% -ra emelkedik a zsidók aránya az elhalt elittagok körében – ez a békeidős halálzási két és félszerese. Ez a magas arány egyértelműen a deportálásokról és a nyilasuralomnak tudható be.

Március 19-e előtt a zsidó halottak aránya kifejezetten alacsony, ami betudható annak, hogy a Kárpát-medencében immár védelmi harcokat folytató hadseregben sem keletkeznek olyan, a munkaszolgálatosokra nézve különösen pusztító feladatok, mint például az aknaszedés. A március 19-e utáni halálzási sűrűségének időbeli változását pontos magyarázattal ellátni már nem lehet, hiszen a nyilas korszakban meghaltak között is lehetnek olyanok, akik a hónapokkal korábbi deportálás miatt veszítették életüket. Jellegzetes módon az összes olyan elittag, akinek nem tudjuk a pontos halálzási dátumát, csak azt, hogy az feltehetően 1944-ben lehet zsidó vallású vagy konvertita.

1945-ben is a békeévek átlaga fölött van: 22,3%, a zsidó halálzási sűrűsége természetesen 1945 első hónapjaira esik, a halálzási helyszíne alapján ők döntő többségükben a koncentrációs táborok, illetve a Németország felé tartó gyalogmenetek halottjai.

1946-ban viszont már csak 6,5% a zsidók aránya az elhalálozó elittagok között. Ez az 1938-as adathoz képest nagyon alacsony szám egyrészt annak jele, hogy a zsidók aránya a holokauszt következtében csökkent az elitben, másrészt pedig annak, hogy akiknek időskori halála éppen bekövetkezett volna ebben az évben azok 1944–1945-ben mintegy „előre meghaltak”, azaz a gettóbeli megpróbáltatások az idős emberek mortalitását megnövelték. E demográfiai jelenség mutatja, hogy a budapesti gettóban a természetes halállal, idős korban meghalt elittagok között is találunk olyanokat, akiknek életéből egy-két évet statisztikailag bizonyíthatóan elvett Horthy és Szálasi rendszere.

A történeti szociológia és a statisztika nyelve talán túl hideg annak érzékeltetéséhez és annak megéléséhez, ami történt. Hogy mégis ehhez az eszközhöz folyamodunk, annak egyszerű oka: napjainkban nem csupán gyászolni és emlékezni, hanem (a semleges számok bizonyító erejét is segítségül hívva) vitatkozni és harcolni kell: az emlékezetkultúra kufárai ugyanis arra a szociálpszichológiai effektusra szeretnének támaszkodni, mely a magyar társadalom teljes háborús veszteségeire hivatkozva adna felmentést a magyar zsidók (és magyar zsidó elittagok) halálával történő társadalmi szembenézés alól. Elfelejtetvén, hogy a magyar zsidók ugyanakkor, de nem ugyanazért haltak meg, mint az ellenséges golyótól eleső magyar honvédek, vagy az ellenséges bombatámadás halottjai – ők nem a háború áldozatai, hanem gyilkosság áldozatai lettek.